

МИХАЙЛИНА КОЦЮБИНСЬКА

ІСТОРІЯ, ОРКЕСТРОВАНА
НА ЛЮДСЬКІ ГОЛОСИ

Екзистенційне значення
художньої документалістики
для сучасної української літератури

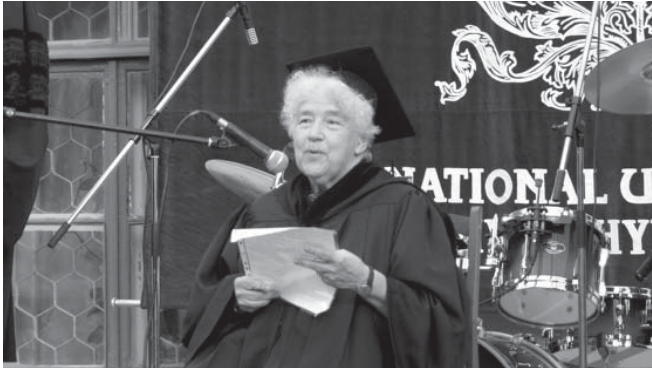
УДК 821.161.2-94.09
ББК 73.3(4Укр)
К75

Інавгураційна лекція Почесного доктора
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

- © Коцюбинська М. Х., 2008
- © Міжнародний благодійний фонд відродження Києво-Могилянської академії, 2008
- © Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», оригінал-макет, 2008

ISBN 978-966-518-499-7

Серед позитивів сучасного літературного потоку — незаперечно велика питома вага художньої документалістики: спогади, щоденники, епістолярій, значущі документальні масиви. За визначенням, *sui generis*, цей тип літератури перебуває на пограниччі історії і белетристики, але це не маргінальне, периферійне явище, він має фундаментальне значення і як джерело знання, і як самостійне мистецьке явище.

Що ж зумовлює стійкий інтерес до мемуарного в широкому плані жанру, який набуває нового змісту, ідучи вглиб, шукаючи нових аспектів і ракурсів бачення, нових мотивувань і паралелей, уроків, а то й прогнозів?!

В атмосфері «перестройки» прорвало всі загати на шляху потоку інформації, і вона ринула на нас, подекуди оглушуючи, буквально накриваючи з головою. То була закономірна навала нового знання, що, набираючи сили, змītала на своєму шляху всі вето

й табу, коригуючи спотворене, відновлюючи спаплюжене, заповнюючи лакуни. Тоді інформація була, так би мовити, гарячіша, приголомшливіша, із солодким присмаком «забороненого плоду», сказати б, сенсаційніша, ніж тепер, з плином часу, коли критична маса нового знання настільки збільшилася, що заповнила всі (або майже всі) пори свідомости, коли нові акценти й нові оцінки вже значною мірою усталилися. Нерідко, правда, обмежуємося, на жаль, перестановкою знаків з плюса на мінус і навпаки, відкидаємо те, що колись підносилось, а те, що відкидалося, поспіль підносимо. Створюємо нові іконостаси замість широкої змістовної, історично й психологічно зумовленої, мережі імен і явищ, кожне з яких має своє місце, своє коріння і свій сенс.

На часі — поглиблене осмислення, об'ємніша панорама, прискіпливіше вмотивування, уникання безоглядності в оцінках, спроби діагнозу й прогнозу. Публікації обростають дедалі густішим науковим апаратом — примітками, посиланнями, паралелями. Стриманішим, більш аналітичним стає тон. Це — веління часу, ознаки «дорослішання», потреба самоосмислення, самодіагностики.

Восени 2005 року в Луганському педуніверситеті відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Документалістика на порозі XXI століття: проблеми теорії та історії», а у Національній спілці письменників — засідання Творчого об'єднання київських критиків, присвячене сьогоднішній хвилі художньої документалістики (див. О. Логвиненко. Друга хвиля

мемуаристики // Літературна Україна. — 2005. — 2 листопада). Критики дійшли згоди щодо того, що в української мемуаристики мовби відкрилося друге дихання після її могутнього сплеску періоду «перестройки». Обговорювали, чи вдалося авторам мемуарів подати зліпок (ескіз, портрет) епохи в найпам'ятніші, найбуремніші роки і як самі вони розкрилися перед читачем. Г. Штонь зробив спробу розрізнити «культуросущі» спогади (типу Г. Костюка) і численні літературні мемуари, принагідно критикуючи, і то досить слушно, їхню тенденційність, надмірне захоплення малозначущими деталями, спрямований виключно назовні критицизм при бракові гідного самоаналізу. Та висновок, до якого він приходить, несподіваний навіть у цьому критичному контексті і, як на мене, хибний: «мемуаристика — це ознака хвороби нашої літератури».

Сказала б навпаки — це ознака її зрілості, екзистенційного вироблення, адже, як справедливо зазначила у своєму виступі на нараді Л. Тарнашинська, «в основі документалістики... лежить екзистенційна спонuka людського ego — прагнення автора самоототожнитися, самоідентифікуватися, самоствердитися». Звісно, це справедливо щодо творів, довершених у своєму жанрі (текстів-одноденок, написаних для заспокоєння амбіцій автора, на жаль, не бракує, але не тільки в такого типу літературі). Важлива загальна тенденція — орієнтація не лише на збереження пам'яті, а й на нове осмислення минулого, на «стереоскопічність» історичної картини внаслідок

зіткнення різних точок зору, перетину й синтезу окремих індивідуальних «правд».

Не секрет, що існує небезпека певної інформаційної пересиченості. Подекуди притуплюється гострота сприймання, втрачається чуття новизни — через повторюваність однотипних (і однотонних) матеріалів і ситуацій, нагнітання викривального або звеличувального пафосу. Тоді спрацьовує реакція самозахисту, певне відштовхування зужитого й надлишкового («усе це мені вже відомо...»). Це спостерігається передусім серед молодих, що за самою своєю природою не зациклені на минулому, прагнуть щораз свіжішої поживи для розуму й чуття, дуже чутливі до фальші й спекуляції, не приймають патетики, повчального менторства, дидактизму й картинної ідеалізації дня вчорашнього, яка мимоволі так чи так проявляється у старшого покоління, адже для нього минуле асоціюється з найсвітлішим — із молодістю. Отже, зростають вимоги до якості, масштабності, переконливості, неоднолінійності, естетичної вартості. Усе це може дати (і дає!) сучасна художня документалістика високої проби.

Можна виділити окремі жанрові й тематичні різновиди цієї документалістики, в яких висвітлено різні царини суспільного буття України протягом кількох поколінь. Це передусім класика мемуарного жанру — спогади діячів минулого століття (Є. Чикаленка, М. Грушевського, В. Леонтовича, Н. Суровцової та ін.), спогади про неокласиків, про роки великого терору. Серед них такі значущі твори, як

епопея Лариси Крушельницької «Рубали ліс» (Л., 2002) — твір воістину антично-трагедійного звучання про долю двох родів галицької інтелігенції в жорнах радянського тоталітаризму... Ще один різновид сучасної художньої документалістики — спогади учасників визвольної боротьби під час Другої світової війни, правозахисників і діячів українського руху Опору другої половини минулого століття — І. Гнатюка, Є. Стахова, Д. Шумука, М. Руденка, О. Мешко, Р. Мороз, В. Овсієнка, З. Антонюка, Г. Могильницької, родини Січків, М. Горбала, Л. Плюща тощо. Дуже цінні у фактографічному й психологічному плані мемуари (поодинокі й цілі тематичні збірки) про письменників: «Не одлюбив свою тривогу ранню» (про В. Стуса), «Доброокий» (про І. Світличного), «Багаття» (про Б. Антоненка-Давидовича), «З любов'ю і болем» (про П. Тичину) та ін.

За останні десятиріччя загалом відкрився цілий український епістолярний материк — листування наших культурних діячів. Можливо, точніше було б говорити не про материк, а про певні не відомі досі «острови», та їх дуже багато і за ними дедалі виразніше проглядається цілісність зі своєю «географією», своїми «грунтами» і неабиякою інтелектуальною наповненістю, різнобічними змістовими характеристиками. Це насамперед епістолярний масив нашої мистецької й інтелектуальної класики — Лисенко, Коцюбинський (побачили світ «Листи М. Коцюбинського» в чотирьох томах і листи письменника до дружини), Грушевський («Листування

в трьох томах»), Яворницький, Вернадський. Історичне й психологічне значення цього епістолярію важко переоцінити. Перший том започаткованого видавництвом «Критика» багатотомового видання листів П. Куліша можна вважати еталонним в осмисленні класичної української епістолярної спадщини. З'явилося чимало нових свідчень донедавна замовчуваного і просто мало знаного епістолярію 20–30-х років — досить назвати хоча б останній том упорядкованої Ю. Луцьким (на основі архіву А. Любченка) архіварно-епістолярної тетралогії «Дорогий Аркадію». Справжні скарби дійшли до нас із діаспори — назву хоча б видані й осмислені Ю. Шевельовим листи до Н. Лівницької-Холодної Є. Маланюка, Д. Донцова, О. Теліги на тлі трагічного пейзажу нашої культури. Досить повно представлено епістолярний доробок культурних діячів шістдесятих, правозахисників і в'язнів сумління — В. Стуса, І. Світличного, В. Марченка, В. Чорновола та ін.

Не менш цінний ужинок останніх десятиліть і в царині щоденникової документалістики. Видано класичний «Щоденник» С. Єфремова — справді архитвір цього жанру, *принципово* важливий для розуміння доби. Знакові свідчення — щоденники української творчої еліти ХХ ст. (В. Винниченка, О. Довженка, О. Гончара). Тонка інтелектуальна сповідь митця — «Келія чайної троянди» К. Москальця. А в одному з найновіших журналів «Київська Русь» дещо несподівано надibuєш на розлогий щоденник А. Дністрового «Гопи і філософія», що свідчить про

актуальність щоденникової сповіді навіть для абсолютно сьогоднішнього, не надто прив'язаного до традиції автора.

Протягом останніх двох десятиліть в єдиний український інформаційно-культурний потік активно вливаються спогади діячів нашої діаспори. Вони дуже важливі для розуміння розірваного на «там» і «тут» організму української культури, усвідомлення окремих пластів — інформативного, ідеологічного, психологічного, мистецького — як цілісності. Без цього неможливо дати сутнісну характеристику двох частин національного культурного доробку й визначити міру внеску діаспори в культурне відродження, у збереження України.

Класична мемуарна епопея «Зустрічі і прощання» Г. Костюка, надзвичайно своєрідні сторінки модерної мемуаристики І. Костецького, спогади таких «китів» української культури, як Іван Кошелівець (Розмови в дорозі до себе. — К., 1994), Юрій Луцький (На сторожі. — К., 1998), Юрій Шевельов (Я, мене, мені... (і довкрути): У 2 т. — Л., 2001). До речі, для творчої манери останнього характерно те, що всі його літературознавчі й культурологічні дослідження буквально «інкрустовані» мемуарними вкрапленнями, невіддільними від матерії дослідження й ходу аргументації. У Полтаві зусиллями П. Ротача видано дуже змістовні й інтелектуально багаті щоденники його земляка Олекси Ізарського — письменника і культурного діяча, який нещодавно помер у Клівленді (США). Це справжня енциклопедія культурного життя української діаспори.

Цінність цього художньо-документального масиву передусім у колосальному фактажі — історичному, географічному, ідеологічному, естетичному, у густині населеності найрізноманітнішими персонажами — від епізодичних носіїв «тла» (індивідуалізованих і колоритних, від чого це тло стає виразним і неоднотонним) до визначальних постатей доби. Одна й та сама історична особа чи подія опиняються в фокусі суб'єктивних різноспрямованих оцінок, і це зумовлює повноту й неоднозначність характеристики.

У спогадах діячів діаспори переконливо показано вrostання в іонаціональний культурний світ

і водночас збереження своєї ідентичности — болючий складний процес з усіма його повчальними конфліктами, здобутками й втратами.

Чи не найприкметнішою ознакою цієї мемуаристики є критицизм, одвертість, прагнення не уникати гострих кутів, а навпаки, з'ясувати позиції, показувати «за» і «проти». Одне слово, підхід за Шереховим принципом «не для дітей». Тут і конфлікти між діячами діаспори, і полярні мотивації, і гострі ідеологічні двобої (приміром Шевельов — Донцов), і особна, часами досить різка й неприйнятна для «традиційної» діаспори позиція активної інтеграції в англomовний світ, обстоювана Ю. Луцьким з його неприйняттям обмеженостей «українського гетто». Сповнені критицизму й спогади Г. Костюка — цей своєрідний портрет «американської України». Марта Тарнавська у статті «Спогади Григорія Костюка як дзеркало життя української діаспори» (Сучасність. — 2003. — Ч. 5) пише: «Літературно-мистецький і науковий світ Г. Костюка, як каже сам автор, "відбиває строкатість і дивогляд діаспори — її величі і дурноти, допитливого розуму й примітивізму, жертовного милосердя й сатанізму", демонструє "еміграційний вертеп, породжений хворою і жорстокою добою"» (С. 82). Усе це треба усвідомити, пережити, зіставити з традиційними, іззовні, оцінками й поглядами — без цього не збагнути української культури в її реальній «соборності».

Найцінніше тут — поєднання українських первнів і параметрів світового розвитку. Адже ці люди

не знали притаманної нам скутости, ідеологічної напередвирішености, цілої системи гальм, мали вільний доступ до світової культури з перших рук, високу планку культурних стандартів, причому помисли їхні й душі завжди звернені до України.

Осібне місце займають нещодавно оприлюднені щоденники Ю. Луцького й А. Любченка (збережені і підготовлені до друку Ю. Луцьким) — контрверсійні, «незручні», небезпечно одверті, але надзвичайно інформативні. «Щоденник» А. Любченка певними своїми сторонами, скажемо одверто, не вельми приємне читання. Багато що з людських характеристик та ідеологічних симпатій і антипатій прикро разить, та водночас маємо колосальний обсяг матеріалу, свій чіткий ракурс бачення історичної реальности, психологічні діагнози трагічного роздвоєння особистості. Цей феномен доби, безперечно, має право на існування, право бути вислуханим, почутим і включеним до системи оцінок.

Завдяки рясній діаспорній мемуарній гілці образ українства і української культури значно збагатився, набув цілісности: «ми не на острові, — любив повторювати Ю. Шерех-Шевельов, — ми на матеріку».

Серед тематичних мемуарних масивів сучасної документалістики один з найбагатших — кількісно та за охопленням персонажів і проблематики — спогади шістдесятників і постшістдесятників, правозахисників і діячів українського руху Опору цієї доби.

Для прикладу виокремлю три видані 2005 року книги: «Світло людей» у двох томах відомого правозахисника й публіциста, багаторічного в'язня сумління Василя Овсієнка; «Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня» Раїси Мороз та «Велика зона злочинного режиму» Володимира Сіренка, письменника з Дніпродзержинська, який зазнав репресій за інакодумство.

Спільна тематика в її регіональних різновидах (Київ — Івано-Франківськ — Дніпропетровщина), атмосфера шістдесятницького ренесансу, будні родин дисидентів, хроніка репресій і різні іпостасі Голгофи українських політв'язнів, постійний кругообіг між «великою» і «малою» зонами (так у лексиконі тодішніх інакодумців гулагівський «анклав» об'єднався з усією територією радянської імперії як її невіддільна складова), «волею» і «тюрмою», загальне настроєве тло і моральні уроки.

Чого вартий хоча б змальований В. Сіренком з неприхованою відразою і пікантними натуралістичними деталями портрет сумнозвісного дніпропетровського «партайгеноссе» О. Ватченка — «близнюка Брежнєва» і душителя «Собору»!

У просторі між «великою» і «малою» зонами — десятки персонажів доби, слуги режиму і його жертви, хай їх і «жертвами» можна назвати лише умовно, адже ґрати далеко не завжди могли упорити й зламати дух людини. Для В. Овсієнка у табірній дійсності навіть тюремники не всі на одне лице. Це не бліді розмиті тіні, хроніст фіксує

їхні імена, походження, характерні штрихи поведінки, індивідуальну винахідливість у репресивній практиці. Чутливий до моральних градацій і нюансів, він фіксує кожну дрібку порядности й людської поведінки.

У спогадах Р. Мороз цікаві психологічні замальовки слідчих, зокрема відомого свого часу слідчого М. Кольчика, чия підступна діяльність за сценарієм «гри в друзі» позначилася на долі багатьох шістдесятників — від В. Мороза до І. Дзюби і З. Франко. Не оминає авторка і такий прикрий різновид, як «місцеві кадри» (україномовні, значно краще поінформовані в українських проблемах), що їх Опанас Заливаха називав «своє стерво».

В. Овсієнко по змозі простежує навіть далші долі своїх гонителів — як тих, що знайшли вічний спокій (чи неспокій?) поруч зі Стусом і Литвином, так і тих, хто плавно інтегрувався в нову реальність України. Його спогади — напрочуд багатолюдні. Десятки персонажів української хроніки Опору — не тільки відомі, що вже «засвітилися» в історичній пам'яті, а й інші, «звичайні» — кожен зі своєю життєвою легендою, зі своїм «хрестом», зі своїм сумлінням. Згадки, шкіци, моментальні «слайди», вставні новели. Живі деталі й автентичні інтонації, вписані в інтер'єр табірної життя. Тюремний і табірний побут. Зв'язок між камерами. Стосунки з обслугою, свої ритуали й умовні знаки. Покарання — і вироблення відпорности до них. Психологічні драми. Відпочинок. Конфлікти. Лікарня. Голодівки. Смерті...

Складна гама стосунків усередині табірної спільноти, зокрема така зворушлива сторінка, як напрочуд теплі стосунки й розуміння між українськими і єврейськими політв'язнями. Воістину «союз тризуба і зірки Давида», якщо переосмислити улюблені пропагандистські кліше радянських погромницьких памфлетів...

Картинки з табірної «Парнасу» — інтенсивного творчого життя за колючим дротом. Табірні реалії — і як вони перевтілювалися в поетичне слово. Неопіненні свідчення того, як творив в умовах неволі Василь Стус. Недаремно ніхто так не читає вірші Стуса, як Овсієнко, — мимоволі чуєш авторські інтонації, адже все це творилося буквально на його очах.

І — епізоди, деталі, окремі «кадри»... Куц шипшини на місці, де помер Михайло Сорока. Стус у карцері. Голуби в зоні — реалії до вірша Стуса «Коли б ви мали, голуби...». Муки Олексія Тихого...

Як у камері дивляться телепередачі. Як грають у карти. Меморіальна дошка «залізному лицареві революції» на одній зі станцій мордовської зони. Табірний гумор: «Казали, що в Барашево Теньгушовського району хтось із євреїв навіть одержав був з-за кордону листа з такою адресою: "Ментовская АССР, Душегубский район, поселок Парашево"».

Або несподівані «радощинки» невільничого побуту, неймовірна інтенсивність почуття, загострення пам'яті, внутрішнє відпруження. Як-от зустріч В. Овсієнка з Ю. Литвином у Лук'янівській в'язниці

1980 р. — «це був правдивий подарунок нам від МВС».

У «великій зоні» — будні інакодумця, щоденне коло специфічних ризиків, постійний прес часом не помітних неозброєним оком механізмів тиску й втручання у сферу приватності людини. Неминуче співжиття з «простими советськими» людьми, яких не торкнулися проблеми, пов'язані з прямостоянням і протистоянням системі. Принагідні психологічні замальовки, зокрема долаття страху (хай і хвилине), а іноді й поступове «опритомнення». Хоча б сюжети, пов'язані з культивованим репресивними органами стукацтвом — скільки тут невидимих драм, падінь і випростувань людини!

Хроніка й розкриття технології репресій. Підслуховування в різних варіантах, використання з репресивною метою преси, різні вигадливі провокації, аж до підсилення залицяльників до дружини політв'язня. Тиск на дітей, використання складнощів переходового віку як важіль тиску на матір.

Добре налагоджена система позбавлення роботи, засобів до існування, елементарних прав. Зачароване коло: доведену до безробіття людину звинуватити в «тунеядстві» як приводі до нових репресій (цю систему яскраво показано у спогадах С. Кириченко «Люди не зі страху»).

Використання незгод у родині, роз'ятрювання, поглиблення тріщин у подружніх стосунках. Розрахунок на те, що подружні незгоди паралізують готовність дружини допомагати чоловікові (розраху-

нок, який, наскільки знаю, рідко коли спрацьовував). У спогадах Р. Мороз перед нами розгортається нечуваний доти герць жінки політв'язня із системою. Новітнім «декабристкам» — жінкам, сестрам і матерям політв'язнів — випало незрівнянно більше випробувань, ніж їхнім історичним попередницям. Р. Мороз чи не одна з перших серед своїх українських посестер наважилася дати інтерв'ю іноземним журналістам — усю відчайдушну зухвалість такого вчинку сьогодні важко уявити. Таки змусила систему до якихось вимушених жестів щодо прав людини. То були перші зародки контролю громадськості, перші кроки на шляху до вимріяного громадянського суспільства...

Серед спонук до постановня мемуаристики такого типу головне — це усвідомлення *потреби знати* своє недавнє минуле, досвід виборсування з пут тоталітаризму, морального випростування, національного усамостійнення. Ця потреба актуальна доти, поки це минуле і цей досвід не стали органічною частиною суспільної свідомості, а про таке ще, на жаль, рано говорити. Це було чітко артикульовано під час презентації в Києві відзначеної Пулітцерівською премією книги Енн Епплбом «Історія ГУЛАГу» в українському перекладі (К., 2006). Адже проблема реконструкції історії як *побудови пам'яті* в нашому суспільстві стоїть дуже гостро.

«Цю книжку написано не для того, щоб за відомим штампом “це не повторилося знову”, — підсумовує результати своєї праці авторка. — Цю книжку

написано тому, що майже напевно це повториться знову. Тоталітарні ідеології мали і мають для багатьох мільйонів людей потужну притягальну силу. Знищення, за словами Ганни Арендт, "об'єктивного ворога" залишається фундаментальною метою багатьох диктатур. Нам потрібно знати, чому — і кожна історія, кожні спогади, кожен документ з історії ГУЛАГу становить шматочок мозаїки, веде до пояснення. Без них ми, прокинувшись одного ранку, зрозуміємо, що не знаємо, хто ми є».

Крім цієї, магістральної, існують і різні похідні індивідуальні спонуки. Так, В. Сіренко, автор «Великої зони злочинного режиму», розглядає свої спогади як свідчення на майбутньому трибуналі над КПРС. У спогадах В. Овсієнка «Світло людей» крім основного його завдання як літописця Опору 60–70-х виразно окреслюється моральне надзавдання — потреба самопізнання і катарсису через нього. Загалом внутрішні очисні спонуки досить поширені в літературі, про яку ведемо мову, і це ще одне свідчення її зрілості, життєвої потреби в ній.

У цьому зв'язку не можу не згадати дуже суб'єктивну і водночас інформативну книгу Н. Дукиної «На добрий спомин» (Х., 2002), в якій авторка по дрібці, поступово відновлює життєвий шлях свого репресованого батька письменника-плужанина Миколи Дукина, а принагідно і всього свого роду. Вкладає у свою мемуарну сагу всю себе: «"Попіл Клааса стукає в моє серце"... Той біль, та туга за батьком, що накопичилися в моєму серці, немов

трохи меншають, поділені з вами...», — звертається до читачів. Органічна вписаність в добу, невіддільність від неї, людина в лабетах сталінської драматургії історії — і «сповідь сина віку», як назвав колись А. де Мюссе свій роман. Не розповідь, а сповідь, не спостерігача, а сина, дочки...

У літературі мемуарного характеру на ці головні ідейні і психологічні мотивації паралельно з прагненням самопізнання неминуче накладається ще й бажання (усвідомлене чи неусвідомлене) певного самовиправдання. Це багатьма було відчуте, зокрема, у спогадах Р. Іваничука, Д. Павличка про П. Шелеста, про Л. Кучму, у «Вікнині» В. Бровченка тощо, та це аж ніяк не заперечує значення таких мемуарних свідчень для осмислення цілісної картини доби та її окремих феноменів. Вони мають свою «нішу» в загальному масиві мемуаристики. М. Богачевська-Хомяк у своїх спогадах про Соломію Павличко зауважила, що Д. Павличко «ніколи не був "советським", але знав щілини системи і як ними просуватися». А оті «щілини системи» можуть виявитися вельми значущими для її характеристики і принципово важливими для аналізу й прогнозу.

Для цього важливі повнота занурення в химерну реальність, вірність історичному й особистісному контекстові, вільному від чорно-білої схеми, без огульного оглуплювання й хвацького всезаперечення, пригашення риторики на карб аналітики, щоб не підмальовувати, але й не демонізувати реальну

ситуацію і реальну особу на догоду сьогоднішній схемі.

У художній документалістиці маємо зіткнення двох часових площин, двох реакцій і бачень — безпосереднє, цюхвилинне, і вчорашнє, але вивірене сьогоднішнім.

Характерний приклад з вищезгаданих спогадів Ю. Шевельова. Незабутнє перше враження від спектаклів «Березоля» («Для мене "Золоте черево" стало однією з верховин моєї біографії, не фактом історії театру») (Т. I. — С. 106). І тут же ця безпосередня реакція молодого Шевельова уточнюється, підкріплюється пізнішим аналізом місця і значення цієї вистави за п'єсою Кромелінка у творчій історії «Березоля», дальших шукань Курбаса. Це вже голос Шереха — критика й аналітика — з висоти часу.

Осердя жанру — то своєрідний тандем пам'яті та історії. Пам'ять жива, вона є вічним теперішнім, тримається за щось дуже конкретне — образи людей, речей, жести, настрої; історія тяжіє до абстракцій, до віднайдення взаємозв'язків і взаємозумовленостей між людьми, речами, подіями. Щоденник, як і лист, — це теперішній час, спогади — ретроспекція, мовби щоденник, відкладений на потім, та разом вони творять ту хистку паперову кладочку, перекинуту з минулого в майбутнє, яка вабить нас можливістю якось дістатися звідси на той бік, пережити й зрозуміти той час, який з погляду сьогоднішнього дня є для нас невідомою країною.

Щоденник реалізує свідоме чи й підсвідоме *прагнення несфальшованої реальності*. У цьому його значення як для самого автора (потреба осмислення навколишнього і розкіш самоусвідомлення), так і для читачів. Уже *сама фіксація погії* — чи то зовнішньої, реальної, чи внутрішньої (емоції, суб'єктивні враження і реакції, психологічні самотатки, світ індивідуальних переживань і самоаналізу) — *важлива як акт пізнання*. З цих цеглинок вибудовується образ середовища, життєвська атмосфера, світ почувань і реакцій. Тобто автوپортрет автора й образ доби.

Щодо образу доби — не знаю прикладу виразнішого, ніж видані 1997 року щоденники Сергія Єфремова — твір воістину епохального значення. Дає відчуття — просто-таки матеріально, на смак і на дотик, — як почувалася масштабна творча людина у лігві Мінотавра, де за кожним поворотом пастка, а то й смерть. Відчуття повну незахищеність людини від суспільних катаклізмів, гримас і абсурдів реальної політики, повну відсутність гарантій того, що називаємо приватністю, тотальну підвладність чужій волі.

Антологія репресивних буднів і жертв. Набір знакових деталей зі сфери побуту, театру, преси, зокрема розгул цензури. Театр абсурдів, вакханалія брехні — і осяйна деталь-символ: Лук'янівську тюрму прикрашає червона зірка... Або таке промовисте автоспостереження: не переводив стрілки годинника залежно від змін декретного часу. Неоціненні

кадри: загальні збори професорів і студентів ІНО, робітничі заворушення проти влади — маніфестація безробітних під гаслом «власть советам, а хлеб нам»... Чутки, які зловісно розповзаються і стають реальністю. Запис від 1 грудня 1928 року: «Гавкають...». Набір анекдотів і актуальних каламбурів, що пародіюють зміст нових реалій: «рабкор» — Рябко (бо бреше...). Усе це — психологічне alter ego тодішньої атмосфери. Вимушена акліматизація людей у новій дійсності, перші симптоми вироблення «отарности». І — паралельний світ: робота над листами Шевченка, Коцюбинського, над «Журналом» Шевченка, острівцеь справжнього в морі ерзаців. І ще: свідчення екзистенційної ваги щоденника як рятівного круга.

Щоденниковий «плин свідомости» неоціненний для осмислення ключових соціально-психологічних процесів і явищ, моделей буття — особливо в умовах несвободи. Як зрозуміти «полоненого» режимом митця без щоденників Довженка?! Як розв'язати такі суперскладні больові проблеми, як, приміром, т. зв. «колабораціонізм» української інтелігенції періоду Другої світової війни без щоденників А. Любченка і спогадів Ю. Шевельова, Г. Костюка, У. Самчука?

У сьогоднішньому потоці української мемуаристики можна виокремити певні різновиди, сказати б, піджанри.

Мемуарна есеїстика, мемуарна лірика, де домінують окремі кадри пам'яті, настроєвість. Жанр, особливо близький, зокрема, мені — усвідомила це, намагаючись «вбгати» все розмаїття свого досвіду споминів у «Книгу Споминів» (Х., 2007), тому й зізналася щиро «від автора»: «За специфікою своєї пам'яті я не схильна (а то й нездатна) до докладної епічної оповіді — віддаю перевагу окремим "кадрам", зосередженості на окремих екзистенційно відчутих епізодах, постатях, подіях, знаю ціну моменту з його "смаком" і "запахом". Марно шукати тут детальних описів, фактографічної повноти — натомість свідомий мемуарний пунктир...».

До речі, на аналогічних автохарактеристиках своєї пам'яті наголошував Ю. Шевельов: «Вона фіксує поодинокі картини з минулого, але ігнорує послідовність, хронологію, переємність» (Т. І. — С. 9), така пам'ять доносить минуле «не як фільм з його динамікою і послідовністю епізодів, ... а як поодинокі слайди» (Т. І. — С. 12).

Докладні мемуарні «хроніки», подієво розписані по роках, а то й буквально по днях, як-от «Ното feriens» Ірини Жиленко або «Люди не зі страху» Світлани Кириченко. Остання, на жаль, не завершена, але її документальна значущість безперечна. Будні в полі зору «всевидящого ока», різні зрізи суспільства: діти — батьки, друзі, соратники — і загал, що живе своїм життям, робота, школа, побут. Хи- мерне співіснування тих, хто потрапив під колеса державної машини, і тих, хто адаптувався і живе

в єдиному ритмі з її обертами. Це, справді, докладний об'ємний і аналітичний колективний портрет київської інакодумної інтелігенції 60–70-х, цього анклаву україномовного громадянського суспільства. Адже коли Україна існує й утверджується «як суцільна перервність нерегулярних спалахів, іноді самоспалень», коли «відсутня реальна спільнота, спільний комунікативний код» (К. Москалець), особливої ваги набуває те, що М. Рябчук називав «уявлені спільноти причетних». Василь Стус із боєм констатував колись: «Немає ряду нам. Раптових спроб зазубрені шпилі — ото єдине».

Останнім часом з'являється дедалі більше синтетичних документальних досліджень, де авторська оповідь чергується з документальними матеріалами, публікаціями минулих років, які творили інтелектуальну і мистецьку атмосферу.

«Номо feriens» І. Жиленко — синтез спогадів і епістолярію. Мемуарні оцінки-характеристики, суб'єктивні «концепції доби» підкріплені «гарячою» достовірністю листів, що їх авторка писала свого часу чоловікові — письменникові В. Дроздові (він відбував тоді «перевиховання» в армії). До того ж, майже одночасно, опубліковано й листи у відповідь (Кур'єр Кривбасу. — 1999. — Ч. 109–111) — так епістолярний монолог перетворюється на діалог, що зумовлює особливу повноту й вірогідність відтворених подій і настроїв.

Щедро наповнене листами й оригінальне мемуарне дослідження Б. Гориня «Не тільки про себе». Виразний аналітичний автодослідницький струмін у спогадах С. Білокона «На зламах епохи» (2005), що акумулюють цілий масив різноманітної інформації, «На березі часу» В. Шевчука, які публікуються в журналі «Кур'єр Кривбасу» і охоплюють не тільки власне спогади, принагідні листи й документи, а й ранні, ще не опубліковані твори. Не можна оминати увагою і видане Харківською правозахисною групою листування Анатолія і Валерія Шевчуків другої половини 1960-х, коли старший брат відбував покарання у мордовському таборі разом з іншими українськими в'язнями сумління, доповнене коментарями і спогадами очевидців і колег. Книга дуже інформативна і психологічно насажена.

Грандіозний задум — багатотомова публікація «Щоденників» Леся Танюка, які, безперечно, можна назвати справжнім мемуарним літописом 1960-х. Щоденникові записи обростають численними коментарями й додатками: листи, документи, конспекти прочитаних книг, змістовні архівні додатки, що містять твори, які ходили в самвидаві і формували свідомість шістдесятників, зокрема фотокопія розсипаної у видавництві верстки поетичної збірки Ліни Костенко «Зоряний інтеграл». Тут і листи М. Зерова, і стаття про Винниченка, і статті М. Скрипника і Й. Гірняка, і самвидавна рецензія

А. Синявського на сумнозвісний роман-донос про інтелігенцію Шевцова «Тля» та інші знакові документи епохи.

Така ж розлога документальна база і в уже згадуваній мемуарній епопеї Н. Дукиної «На добрий спомин»: матеріали про «Плуг», протоколи допитів батька й інших його колег. Список мешканців харківського Будинку літераторів «Слово»: за кожними дверима — міні-історія родини, що окремим струмочком вливається в історію народу, олюднює безжальний літопис репресій. Причому це не просто сухе протокольне наведення матеріалу — все пронизане емоційним коментарем, ліричними вибухами, публіцистичними монологами. Н. Дукина не стримує емоційних сплесків — обурення, захоплення, гнів, іноді нетамований зойк. Навіть протоколи допитів супроводяться присутніми ремарками, іронічним коментарем, інвективами.

Родинна епопея Н. Дукиної, як і «Рубали ліс» Л. Крушельницької, — то своєрідні новітні саги, хай і побудовані не на класичних принципах неквапливої, хронологічно послідовної оповіді — тут дається взнаки мозаїчність об'єднання різнопланового матеріалу, часопросторова перервність, неминучі лакуни невідомого. Відчувається нервово дихання доби. Настроєва полярність: гніт історичних реалій — і пориви сподівань, магія окремих «радощинок».

Цілковите, нерозривне, химерне переплетіння особистого, інтимного, приватного — й історично

невблаганного. Хоч як борсаяся, але «я» — таки гвинтик іржавого, проте чинного державного механізму, від коліщат якого не сховатися. Незахищеність людини перед диктатом ідеології, перед суспільними катаклізмами і театром абсурду, в якому хоч-не-хоч мусиш виконувати якусь роль. Мимовільна участь у кафкіанському «Процесі».

Та водночас всупереч, здавалося б, непереборному диктатові чужої волі — постійний духовний опір і, зрештою, духовні перемоги людини, тріумф духу над тоталітарним монстром. «Постави цілість, виразу виразність, одвага жесту...» (Н. Білоцерківець). Документальне підтвердження незнищенності людського духу у невігаданих, конкретних людських долях. Самоцінності людини, її здатності випростуватися за будь-яких умов і наперекір усьому зберігати прямостояння. Знайти для себе, нехай і приховану тим часом для загалу, суспільну стежечку, що, як сподівався Кант, коли-небудь перетвориться на «верстовий шлях». Освітити собою той простір внутрішньої свободи, який утворюється між людьми і зберігається, навіть якщо в ньому залишається єдина людина...

Книги типу вищезгаданих родинних епопей Л. Крушельницької і Н. Дукиної — на межі історичного дослідження і мемуаристики. Останнім часом загалом активізується династичне вивчення діячів української культури — «Дворянське гніздо Косачів» (Л., 1999), «Родинне гніздо Зерових» (К., 2003), «Родинне гніздо Василя Чумака» Л. Гудименко (К., 2006) та ін.

Замість високих загальників про національну еліту, що їх залюбки виголошують на всіх рівнях, художня документалістика дає конкретну, із заглибленням в історію і психологію, картину родинних спільнот, розкриває діалектику зв'язків окремих особистостей і генерацій, робить спроби окреслити параметри династичної психології. У статті «Драгоманови-Косачі в інтелектуальному житті України», опублікованій у збірнику «Національна еліта та інтелектуальний потенціал України» (Л., 1996), Іван Денисюк, розмірковуючи над психологією «драгоманівського» характеру, пише: «Є щось від Кассандриноного віщування гіркої правди в посланнях женецького й софійського громовержця Михайла Драгоманова, у принциповості й правдомовності Олени Пчілки і Лесі Українки, у їхньому трагічно-оптимістичному світосприйманні. Династична культура виявилася у зацікавленнях фольклором та літературою, у "спадково" драгоманівській масштабності ерудиції, у фанатичній працьовитості драгоманівців, у здатності йти на самопожертву не лише на громадянських каменоломнях, а й у приватних справах».

О. Забужко у своїй монографії про Лесю Українку «*Notre dame d'Ukraine: Українка в контексті міфології*» (К., 2007) переконливо обстоює необхідність повернення поетки у природний для неї контекст шляхетсько-лицарської культури.

«Проблема з Лесею Українкою бачиться мені найсамперед у тому, що з усіх наших класиків вона най-

повніше відповідає давній формулі "України, яку ми втратили". Україна "шевченківська", найбільш архетипальна, козацько-християнська, — і "франківська" — інтелігентсько-ідеологічна, "будительська", — нівроку, "ще не вмерла", і крізь увесь нерозібраний хаос колоніальних риштовань усе ж таки хоч якось проглядаються, впізнавані. А от Україна шляхетська, "косачівсько-драгоманівська", [...] у ХХ ст. скінчилася, схоже, безповоротно"» (С. 10).

У цьому ж «династичному» тематичному й жанровому колі невеличка, але дуже змістовна книжечка Л. Гудименко «Родинне гніздо Василя Чумака». Автор (племінниця Василя Чумака) виразно й докладно змальовує одне з гнізд народної інтелігенції з його життєвим кредо, чіткими уявленнями про добро і зло, красиве й потворне, з інтенсивним, як на провінційне містечко, мистецьким життям. Підкреслює «дух спокійної гідності й поваги до людей і сприйняття Дому й Родини як надійної фортеці».

Моральне надзавдання таких книжок — плекати, свідомо й органічно, чуття роду. Плекати як протиотруту безґрунтянству, нівеляції, духовній порожнечі, адже селекцію на виживання в екстремальних умовах, як правило, витримують далеко не найкращі. У нашому прагматичному, сповненому глобалістських загроз світі це чуття роду багатьма втрачене — може, саме звідси сьогоднішня духовна розпорошеність і невиробленість. І цінність таких книг у тому, що вони нагадують про ці прості неминуші

цінності. Адже через чуття роду виробляється чуття народу, без чого вимрієне громадянське суспільство так і залишиться в царині мрій...

У цьому плані дуже цікаві сторінки спогадів Раїси Мороз, донецької грекині за походженням, як свідчення історичної пам'яті свого роду й народу. Пам'яті, що «обростає» конкретним людським матеріалом і, «ховаючись» за щоденністю, непомітно визначає долю людини. Свій індивідуальний історичний досвід — вікно у минуле свого роду й народу.

Реальний досвід національного співжиття в рідному селі: українці, греки — рідномовні й татарськомовні. Такий собі національний зріз суспільства в одній, окремо взятій точці Донбасу — дуже рельєфний, де все підверстано під один, російський, знаменник.

Невідступне відчуття своєї «інакшости», острах перед нею, постійний «холодок» потенційної небезпеки, те, що К. Москалець влучно назвав «беззахисністю інакшости». І водночас — невмируще зерно національної ідентичності на рівні найближчої спільноти — родини, звичаєві коди — свідомі й підсвідомі. Характери, побут, кухня, мова, танці...

З огляду на культивоване режимом незнання свого коріння, Р. Мороз про минуле свого рідного національного середовища докладно, із залученням історичних джерел довідалася уже в зрілому віці, перебуваючи в еміграції у США: відомий мовозна-

вець Олекса Горбач надіслав їй з Німеччини статтю на цю тему з журналу «Язык и литература».

Надзвичайно промовистий епізод цих спогадів — несподівана, аж мовби віртуальна, на рівні підсвідомості зустріч з минулим свого народу. Випадково опинившись під час мандрівки по Криму в селі під назвою Єнісала, що дивним чином перегукувалася з назвою її рідного села на Донеччині, Великий Янісоль, Р. Мороз раптом відчула органічну генетичну спорідненість з цією місцевістю — ландшафти, етнічний тип людей, характер будівель і матеріальної культури... Мабуть, саме з цих країв її предки переселилися на Донеччину. Озався голос крові, спрацювала пам'ять предків...

Мемуарно-династична компонента становить осердя і такої самобутньої і яскравої з'яви в нашому культурному житті, як «Господні зерна» Григорія Гусейнова. Це ваговитий епічний масив з восьми книг на межі краєзнавства, історії, мемуаристики, художньої есеїстики. Його персонажі не просто поодинокі люди, а цілі родинні клани з по-сильною лептою кожного члена спільноти у творенні української культури. Тарнавські, Симиренки, Давидови, Тобілевичі, Косачі... Якщо погортати іменний покажчик, вражають навіть кількісні параметри: Тобілевичі — 26 осіб, Симиренки — 39, Давидови — 62, Фальц-Фейни — 36, Тарковські — 9 тощо.

На обкладинці останнього тому скромно приту-
лився епіграф до всього видання — із Василя
Симоненка:

Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали про вас грядущі:
— Їх на землі не було...

Звісно, «камінні душі» ніколи не читатимуть «Гос-
подні зерна», та для «грядущих» це вагоме й не-
спростовне свідчення того, що ми були, є і будемо
на цій землі...

Добре, що в тих значущих мемуарно-докумен-
тальних виданнях, про які ведемо мову, розповідь,
як правило, підтримано гідним відеорядом — світли-
ни, часто унікальні, з родинних альбомів, з недопи-
саної хроніки культурного буття України. Це робить
текст зримим і переконливим, додає те щось, що
неможливо відтворити у найточнішій словесній ха-
рактеристиці. Вдивляєшся в ці людські обличчя (такі
далекі від голлівудських стандартів та ідеальних ви-
мірів конкурсів краси, зате позначені печаттю дум-
ки й чуття, «обтяжені» інтелектуальним спадком) —
і розумієш, як багато ми втратили в тій веремії ни-
щень і самознищень, кампаній ідеологічних чисток
і «розкуркулень», депортацій, репресій, заслань, куль-
тивування комплексу Павлика Морозова, підміни
справжніх цінностей ідеологічними ерзацами тощо.
Та хочеться вірити, що втратили небезповоротно —
ті гени шляхетности й справжності мають щасливу
здатність оживати.

Художня документалістика, що заторкує увесь пласт українського культурного буття, може також слугувати *інструментарієм і документальним матеріалом для літературознавчого дослідження*, для новітнього переосмислення української мистецької спадщини. Допомогає дошукуватися невідомого чи мало-занятого, виборювати свій нестандартний кут зору, стимулюючи охоту до нового прочитання засоціологізованої і вихолощеної нашої класики. Оцей незужитий «людський простір», щира незаяложена інтонація допомагають нейтралізувати хрестоматійний глянець, загальникову нав'язливу патетику, канонічну скутість, що роз'їдають соцреалістичне (і не тільки) офіційне українське «персональне» літературознавство.

Усе це природно вкладається в річище боротьби із забронзовінням (здешевленням, омертвінням) наших класиків, причому шлях цей, як на мене, дуже плідний і перспективний. Не практиковане останнім часом хвацьке скидання їх з п'єдесталу, не «опущення» їх на радість жовтій пресі з присмаком «бузини», а розкриття мотивацій, своєрідності, незапрограмованості, суперечливості їхньої натури й творчості. Не приховувати обмежень, зривів і марних ілюзій, не підмальовувати на догоду моді, а витягати з архівних закапелків, долаючи анабіоз пам'яті й інерцію забуття, все варте уваги, показати, чим вони жили, що зробили або намагалися зробити в контексті епохи. Оживити, розворушити заідеологізоване, позбавлене людської повноти, знехтуване

й спалюжене ненависниками всіх мастей, схематизоване чорно-білою пропагандою, незаслужено забуте — і донести до нас. А там уже від нас залежить, як ми всім цим скористаємося, що приймемо, а що відкинемо. Та чинитимемо це *на ґрунті знання, а не нехтування*.

Спогади, щоденники, листи — це завжди певне відсторонення, щаслива можливість подивитися на себе збоку, розповісти про себе і «навколосебе» мовби у третій особі. Можливість самоочищення сповіддю, звільнення від тягара минулого, точніше своєрідне «обрубання», залишення його поза собою.

Мемуаристика, повторюся, — це ознака певної зрілості як індивіда, так і суспільства. Усе залежить від того, як скористається автор можливостями, що їх відкриває цей вид літератури. Від його моральної позиції і вправності оповідача, уміння «піти в себе» і водночас вписатися в довколишнє, не розчинитись у частковостях, а стати над ними, не втративши смаку осяйної деталі, її історичної і буттєвої значущості.

Мемуаристика в її кращих проявах забезпечує дивовижний *ефект присутності людини* в тому чи тому історичному часі й просторі. В її світлі доба, подія, факт, особа стають для читача ближчими, «своїшими». Мимоволі до сприйняття активно підключається його особистий (і «книжний») досвід, пізнавальний і моральний. Через паралелі, аналогії

чи контрасти сприйняте стає чинником його свідомости, мовби його особистим *переживанням*. Лу Андреас-Саломе, одна з химерних персонажів зламу минулого й позаминулого століть, загадкова жінка, яку любили Ніцше, Рільке, Фрейд, будувала свою відому книгу мемуарів, виходячи з переконання, що життя людини зв'язує воєдино не хронологія, а переживання окремих життєвих «тем», тому й розділи її мемуарів названо: «Переживання Бога», «Переживання першого кохання», «Переживання Росії», «переживання» окремих людей, що стрілися їй у житті. Оці внутрішні контакти автора й читача на рівні «переживання» і зумовлюють близькість мемуарів до читача. Не випадково літературу такого типу особливо полюбляють люди у старшому віці, коли вже є база особистого досвіду, ґрунт для порівняння «переживань». Суб'єктивність сприймання накладається на суб'єктивність мемуарів. Отже, *суб'єктивність* тут ключове слово.

У спогадах здебільшого годі шукати суворої об'єктивності («добру и злу внимая равнодушно...») і всебічності висвітлення особи, події, явища. Крім тих випадків, коли автор свідомо ставить перед собою аналітичні, «дослідницькі» завдання. Серед новіших зразків жанру в цьому плані вирізняються, приміром, спогади Василя Лісового, що публікувалися в журналі «Сучасність», або «Рефлексії ідентичности» Зіновія Антонюка (К. — Х., 2007) — своєрідний інтелектуальний «симбіоз» авторської публіцистики і мемуарних екскурсів із заувагами й рефлексіями Леоніда Плюща.

Отож ганити мемуариста за суб'єктивність — марна річ. Адже, як зауважила Х. Арендт у книзі «Люди за темних часів» (К., 2008), «аби набуті повноти реальності, людське обличчя якраз і повинне з'явитися на публіці в усій своїй суб'єктивності» (С. 99). Це *принципова* її характеристика. Загальний образ доби складається із суб'єктивних цеглинок, як картина з окремих пазлів. Їх слід сприймати як даність, але не як абсолютне історичне знання, а як суб'єктивний зліпок дійсності. Як гру масок і облич, інтерпретацій і самоінтерпретацій. Та значення кожного такого окремого суб'єктивного «пазла» — *неоціненне*. Без цього неможливе живе відчуття минулого як сьогоденішнього, як індивідуального досвіду, «вростання» минулого в сучасність.

Від одвертої, неприкритої, не контролюваної внутрішнім редактором чи завданням дослідницької повноти суб'єктивності щоденників С. Єфремова (маю на увазі його оцінки-характеристики Грушевського, Кримського, Винниченка, Курбаса та ін.) ці щоденники аж ніяк не втрачають свого значення. Це ж стосується і щоденників та спогадів Чикаленка, Винниченка як джерел, на основі яких реконструюють місце і значення тодішніх історичних реалій — як осіб, так і подій. Хіба одверте неприйняття Єфремовим модерних новацій Курбаса, охрещених ним «курбалесія», конче слід інтерпретувати як абсолютний фатальний розрив поколінь, як повне відчуження новітнього мистецтва від «народницьких» позитивів?! Адже в загальну об'єктивну картину має

вписатися і такий «пазл» з інших спогадів: Курбас під час похорону Садовського нахиляється над мертвим і цілує йому руку...

Щоденник — це саме те місце, де можна «дозволити собі нечувану розкіш бути щирим» (Ю. Шевельов). Не боятися занурювання у хвили свого життя, заговорити власним голосом, як писав В. Гомбрович, «голосом власної буденности, побачити в буденности свою літературу, метафору, ... побачити себе поряд з іншими, себе, втомленого, веселого, вмирущого, живого...» (Щоденник. — Т. 3. — К., 1999. — С. 345).

Автори щоденників зазвичай відмовляються від фільтрації фактів на догоду створенню пристойного власного іміджу, адже людська біографія не святковий костюм без складок і порошинок. Читачі й критики не завжди сприймають і приймають такий геть не змодельований образ. Так, одну з найтонших і найпоетичніших книг такого жанру в українській літературі «Келію чайної троянди» Костя Москальця (Л., 2001) Сергій Жадан сприйняв як «таку собі амбарну книгу, в яку сумлінно вписується кожна нова пачка чаю "Принцеса Нурі"...», і навіть побачив в усьому цьому нелюбов до життя — оповідь «позбавлена м'яса, самі порожнини». Тим часом сам автор декларує своє двоєдине бажання — самовиражатися і водночас дивитися на себе збоку: «я» і «не я», «напівусе, напів'я», «створити письмо — не як закінчений "лист", "повідомлення", "інформацію", але як гру світла на

хвилях весняного Сейму. Мерехтіння, “мерцание” письма» (С. 35).

Із суб'єктивністю пов'язане й те, що можна назвати безцеремонністю, нерідко присутньою в мемуарах. Її здебільшого не приймають, засуджують з позицій тих «іще живих» персонажів (або їхніх близьких), що згадуються в тому чи тому негативно-му або неоднозначному контексті. Найспасенніша позиція — уникати таких контекстів, адже вони можуть виникнути внаслідок недостатньої поінформованості, упередженості тощо. Та не всі пристають на таке самообмеження. Завжди були і є спогади «без купюр», принципово без уникання дражливих моментів. Назву тут дуже цінні у плані інформаційному і настроєвому спогади С. Кириченко «Птах піднебесний» (про Василя Стуса) і «Люди не зі страху», які спричинили певні негативні реакції «персонажів» та їхніх рідних. Таке ж враження «дискомфарту» від нетамованої різкості в характеристиках людей зі стабільно позитивним іміджем залишають спогади Д. Стуса про перепоховання його батька в Україні (Життя після смерті // Сучасність. — 2002. — № 7/8). Та вони базуються на реальних фактах, спонтанних реакціях і неочікуваних ракурсах, тож їхня історична й психологічна цінність безсумнівна.

Якщо цю «безцеремонність» прийняти як один із проявів іманентної для мемуаристики суб'єктивності, в ній можна вбачати й позитив: множинність і незапрограмованість поглядів, спонтан-

ність оцінок, що, зіставлене з іншими поглядами і версіями, перевірене на істинність, сприяє повноті, тій-таки «стереоскопічності» висвітлення постаті, явища. Як писав Ю. Шерех-Шевельов, «це не тільки і не стільки документ часу, скільки свідчення величі й фіаско людської пам'яті, цієї фантастичної і фантазуючої електронної обчислювальної машини...».

Чи не найповніше задовольняють прагнення як автора, так і читача до несфальшованої реальності саме щоденники. Мабуть, найпереконливішим і нестримно одвертим маніфестом цієї його функції і принади є класичний «Щоденник» В. Гомбровича, виданий українською мовою в трьох томах «Основами» (К., 1999), в якому зафіксовано досвід того, як насправді «утекти в себе», «грюкнувши дверима свого "я" (Сартр), з метою самодослідження». «Я роздумував над тим, — зізнається Гомбрович, — чи писати мені передмову. Замість цього взяв ручку й написав:

Понеділок — Я
Вівторок — Я
Середа — Я
Четвер — Я.

Коли я написав своє "я" учетверте, то відчув себе, як Антей, що доторкнувся до землі. Я знайшов під ногами ґрунт» (Т. 3. — С. 346).

Це потрібно, щоб задовольнити «потребу у невловимій людині», щоб «видертися з цієї ганьби, ім'я якій спрощення». Щоб утвердити свою можливість

бути людиною і Людиною — в усіх найрізноманітніших проявах і потенціях свого «я». «А про щоденники скажу тільки, — писав О. Ізарський у своїх «"Виймках" із щоденників 1940—1980-х років» (Полтава, 2006), — що після А. Жіда та Е. Юнгера вони стають "передовим жанром" письменників-інтелектуалів і таких же читачів» (С. 18).

Саме завдяки суб'єктивності оцінок-характеристик персонажі доби постають як неоднозначні живі особистості, далекі від хрестоматійної однозначності, безапеляційності.

Взяти, наприклад, такий історичний персонаж, як Юрій Коцюбинський, відображений у спогадах Надії Суровцової. У цьому його втіленні важать не стільки пов'язані з ним історичні події, його конкретні вчинки і реакція на них, засвідчена у відомому листі-інвективі С. Єфремова. Тут домінують «очі» молодої Надії Суровцової, які зафіксували його у Відні як молодого повпреда не знаної їй ще тоді радянської України — освіченого, енергійного, інтелігентного, по-своєму перейнятого українськими справами, що став одним із чинників, які спонукали Суровцову повернутися в Україну, де її практично відразу почали схилияти до того, щоб вона шпигувала за цим речником радянської ідеї і доносила на нього (по-кафкіанському моторошна ситуація!). Та гіркий досвід до кінця не стер (можу твердити це на основі особистого спілкування з Суровцовою) враження від того молодого красеня, з яким разом вибиралися на прогулянки в гори,

дискутували й шукали, як допомогти Україні виборсатися з голоду і стати на ноги. Історична особа в одній зі своїх іпостасей, засвідчених і зафіксованих очима щирими й неупередженими. Нові обертони до загальноприйнятої ідеологічної характеристики — людський вимір.

Тут важливе *неприйняття чорно-білого безвітінкового погляду на минуле* (як, до речі, й на сучасне...), зіткнення особистісних мотивацій з диктатом ідеї, з ідеологічним «треба». Повне підкорення цьому диктатові чи збереження автономії людини або й протистояння йому, двобій, а іноді компромісне співіснування з ним — зі своїми ритуалами, своїми прокляттями і маленькими перемогами.

Так, у мемуарній епопеї Лариси Крушельницької «Ліс рубали» на жорстокому трагічному тлі відображених у ній суспільних і родинних катаклізмів вражає її тон — розважливо-аналітичний, без рубання з плеча, без плекання ненависти й жадоби помсти. Вона — не прокурор і не оборонець, а свідок і аналітик. От хоча б міркування про сина Василя Стефаника Семена Стефаника на тлі «підсовіцької» галицької інтелігенції (розділ «Силуети») — людину, яка перебувала на радянських верхах, обіймала високі номенклатурні посади й була заручником панівної системи. «Людину, яка, — свідчить Крушельницька, — в умовах постійного страху, пригнічення і боротьби з повсякденними абсурдами зуміла все ж таки робити добро чи хоча б своїми діями дещо сповільнювати рух нищівної більшовицької

машини». Тому їй болить, коли у вирі викриттів, без спроб реального аналізу ситуації і конкретних вчинків «обливають брудом понівечене і здештоване (один вижив — дев'ятеро знищено) старше покоління», реанімуючи більшовицький стиль галанового «Плюю на папу» (С. 205 — 206).

У художній документалістиці особливо вабить оте потужне *випромінення особистості* як автора, так і його персонажів. Це, річ ясна, не потребує доказів, це аксіома. Кілька прикладів з недавнього читачького й дослідницького досвіду.

Повнокровні, без спрощення, взяті в буденних деталях і у значущих проявах душі й інтелекту (як «людина і Людина» за Гомбровичем) мемуарні портрети старої львівської наукової інтелігенції (М. Возняк, М. Деркач, М. Рудницький) у спогадах Івана Денисюка, опублікованих у тритомнику його праць (Л., 2005). Портрети людей, які намагалися адаптуватися до нових умов і нових імперативів (хто не знає Людкевичевого афоризму «нас визволили, і нема на то ради...») і прищепити молодому поколінню ази наукової сумлінності й принциповості, розширювати обмежувані режимом обрії знання і дати приклади людської поведінки.

Або — мемуарний шкід Володимира Леонтовича про Михайла Коцюбинського, що побачив світ через багато десятиріч після написання у зібранні творів Леонтовича (Т. 3. — К., 2005.) — цього повернутого із забуття українського громадського діяча. Тут письменник буквально оживає, побачений очима

близької і небайдужої йому людини, людини однієї з ним «групи крові»...

Отже, ще раз підкреслю *екзистенційне* значення художньої документалістики для розкриття справді *людської неоднозначної сутності* того чи того історичного персонажа. Суттєве доповнення чи й корекція його загальникового образу, що тиражується в масовій свідомості.

Як упорядник і дослідник епістолярної спадщини українських шістдесятників, зокрема В. Стуса, І. Світличного, В. Чорновола, можу з повною відповідальністю сказати, що без неї наші уявлення про цих людей були б *суттєво* неповними й одноплановими. У їхніх листах маємо епістолярний автопортрет, подієво, психологічно, емоційно вичерпний, а відтак максимально вірогідний.

Характерно, що ці люди вповні усвідомлювали колосальний інформативний і психологічний потенціал листів. «...Листи відлежуються, як ренет Смиренка чи бере зимова Мічуріна, — писав Чорновіл, — і від того смачнішають». Стус учив сина епістолярної майстерності як невід'ємної складової інтелігентної людини. Усвідомлювати вагу листів як простору внутрішньої свободи й екзистенційного важеля. Лист — така собі «автономна» духовна територія, мовби й тісно пов'язана з буднями, та водночас *над* ними. Лист як можливість відновити обірвані зв'язки зі світом, як спроба творчої реалізації, як бастіон власного «я». Вийшовши на волю після першого арешту, В. Чорновіл відразу ж заходився

готувати до видання уривки зі своїх табірних листів до першої дружини, прокоментував їх, написав передмову, отже, фактично є співупорядником двотомника своїх листів, який побачив світ у видавництві «Смолоскип» 2005-го.

Сьогодні стільки різного говорено про шістдесятників. Амплітуда оцінок і тлумачень колосальна: від перетворення їх на сакральні фігури до глузливого розвінчання. Та ось своїми листами вони забирають голос — Стус, Сверстюк, Світличний, Марченко, Красівський, інші — і все стає на свої місця (див., зокрема, розділ «Епістолярна панорама доби» у монографії автора цих рядків «Зафіксоване і нетлінне» (К., 2001)). Явище історичне з його дійовими особами постає в реальному контексті, в усій своїй неоднозначності й розмаїтті тембрів, з немичними, зумовленими добою й індивідуальністю обмеженостями й облудами, але й — безперечно! — з великим потенціалом життєвої сили, який і сьогодні подивляємо.

Сьогоднішнє осмислення, звичайно, неможливе без певного осучаснення, але його міра й правомірність, тактовність і внутрішня вмотивованість *перевіряється спробним каменем художньої документалистики*. Це протиотрута проти кривотлумачень (з тим або тим знаком) минулого — тут воно говорить само за себе своїм натуральним голосом. Протиотрута й проти глобального постмодерністського скептицизму й еклектики у сприйманні й ревізії минулого.

Крізь нашарування патріотичної риторики, яка, справді, нерідко стає штампом і здешевлює явище, крізь міфи, як створені по гарячому, так і постфактум, впевнено пробиваються свідчення очевидця, маємо «речові докази».

У літературі, про яку розмірковуємо, багато текстів, так би мовити, сповідальних, написаних наодинці зі самим собою і звернених передусім до самого себе, що дають змогу розкрити явище, характер, атмосферу в усій складності й суперечливості й уникнути «ганьби спрощення». Щодо цього маю повчальний досвід дослідження щоденників своєї матері (1928–1963) з їхньою складною світоглядною гамою, химерним поєднанням щирости й офіціозу, критицизму й підвладности ідеологічним міфологемам (див. «Над маминими щоденниками» // Книга Споминів. — Х., 2007).

Кримська вірменка за походженням, випускниця Вищих Бестужевських курсів у Петербурзі, вона в перше десятиліття радянської влади органічно влилася в українську культуру, створюючи за новими ідеологічними канонами разом зі своїм чоловіком, братом Михайла Коцюбинського, літературно-меморіальні музеї письменника і працюючи в них.

Ці щоденники — щире й болісне свідчення спроб самоаналізу людини «в полоні». На її волевиявлення апріорі накладаються певні обмеження, що диктують напрям думання, коригують особисте кредо.

Ідеологічний «полон» підминає під себе особисте, реальне переконання, підверстує до загального гасла, постулату, штампу. Та за всім цим таки проглядається те первинне кредо, хай і спотворене офіціозом.

Суперечливий і болісний «пейзаж душі», що потребує розуміння, аналізу-діагнозу цієї сили пропагандистського ідеологічного навіювання. І. Дзюба у своїй «Пастці» (К., 2003) пропонує такі його формули: «Вміння переконувати своєю спрощеною, а тому нібито "оголено-бездоганною логікою", "взаємостимулювання терору й ентузіазму", "талановита режисюра зовнішньої небезпеки і загроза внутрішньої", потужний "коефіцієнт викривлення..."» (С. 167).

На тлі цього «щирого офіціозу» не можна не помітити окремих проривів у спонтанне, незалежне від ідеологічного зомбування розуміння речей, нотки справжнього усвідомлення стану справ і реальних цінностей. Вони часто лише накреслені — і тут же придушуються невблаганним «треба», але вони є, прориваються крізь стереотип — і тим цінніші й зворушливіші.

Химерне плетиво: з одного боку, цілковито очевидна, особливо з відстані часу, невідповідність офіціозної фразеології її полярній суті, з другого — внутрішня готовність сприйняти цю фразеологію за чисту монету. Як тонко зауважує І. Дзюба все в тій же «Пастці», це «людські чесноти, зведені до потреб режиму».

Це особливо яскраво виявляється у відображених у щоденнику реакціях і почуттях, пов'язаних з війною, сприйманням її гасел, реалій і наслідків. Це не накинуте, не кон'юнктурне. Почуття туги за рідною домівкою, тривога за долю України (ці сторінки щоденника писано далеко від України, в евакуації) природно одягаються в шати панівного стереотипу, за яким, однак, не можна не відчути щирости. Фразеологія «Правди» на сторінках інтимного щоденника... Доводить дочці, що «наша допомога фронту полягає у нашій внутрішній організованості, підтягнутості». Її зворушує те, що відомий військовий хірург Іщенко, з родиною якого ми спілкувалися в Уфі, дає солдатам на фронті читати твори Коцюбинського...

Десь одночасно з роботою над материними щоденниками я читала «Щоденник» А. Любченка з його діаметрально протилежними поглядами на ті самі реалії. Любченко неприкрито зневажає тих, хто прагне виїхати з України перед загрозою окупації. Тим часом у материному щоденнику — це природний самозрозумілий жест. Позиція Любченка чітка — неприйняття як більшовизму, так і фашизму, щоправда, попервах він сподівається на можливість ситуативного використання німецької окупації в інтересах України. Провідна, всеохопна, домінантна ідея — Україна, її ідентичність, її утвердження. Така позиція, ясна річ, у маминих щоденниках не проглядається. Україна як щось осібне й самодостатнє — це не її рівень усвідомлення, не відділяє своєї долі

від усього радянського конгломерату. Та щирости, болю, громадянської заангажованости, своєї іпостасі патріотизму не помітити не можна. Вона існувала, така позиція, — зі своїми «за» і «проти», своїми міфами й святощами, своїми сподіваннями й розчаруваннями. Тож завжди намагаюся бути максимально толерантною в цьому питанні — адже, крім безсторонньої об'єктивної правди історії, є ще й суб'єктивне, ситуативне емоційне тло, пам'ять про молодість, родинні посвяти й втрати, своє гостро індивідуальне переживання конкретних подій і конкретних людей, непідвладні раціональній оцінці й однозначному присудові. І ніщо так не засвідчує це, як автентична й щира художня документалістика. Ще раз упевнилася в цьому, ознайомившись із нещодавно виданою дуже теплою і змістовною книжкою, присвяченою Леонідові Коваленку, «Ми — люди майбутнього, ми не минулі» (2008).

Ми свідомі того, наскільки велике значення для збагачення культурного досвіду, наповнення нашої історичної пам'яті гідним несфальшованим змістом, формування історичної, а відтак і національної свідомости має повернення заборонених і спотворених, забутих і напівзабутих імен і явищ в *їхній автентичності, в реальних вимірах* — навіть без активної інтерпретації і сучасних акцентів (залишмо це зацікавленому читачеві!).

Свою статтю в газеті «День» про спогади В. Леонтовича я не даремно назвала «Іще один почутий го-

лос нашої історії». Адже той, хто органічно вписується в історичний і культурний ландшафт нації, народу, не витрачатиме марно енергії на періодичне, ритуальне й кон'юнктурне, з'ясування питання, в чому полягає національна ідея (ще й додаючи при цьому «на даному етапі»...). І тут завжди наготові художня документалістика. Адже вона пропонує нам знання, поступово розгортаючи сувій історичної пам'яті, не нав'язливо, не декларативно, а через яскраві враження, живі образи, реальні картини, трепетні деталі та емоційні переживання.

Так, нещодавно видані «Листи до Михайла Коцюбинського», «Щоденник» Є. Чикаленка, спогади В. Леонтовича доносять до нас живий і зворушливий образ української «народницької» інтелігенції, якій сьогодні закидають обмеженість і «вчорашність», вузькість, сентиментальність і надмірну «зацикленість на своєму». Не пропоную натомість ідеалізувати цих людей (тут єдино правильним є не суто оцінний, а конкретно-історичний диференційний підхід), та крізь призму їхньої художньо-документальної спадщини, взятої зсередини, все сприймається суттєво інакше. Те, що сьогодні відгонить вчорашністю, на той час відповідало актуальним змаганням доби, враження «обмежености» й «вузькості» нерідко складається через нашу необізнаність з усім обсягом і змістом їхньої діяльності. «Зацикленість на своєму» насправді обертається концентрованою волею, пристрасним бажанням вирватися з того вимушеного гетто, в яке

заганяли українську культуру, й долучити її до повноправних європейських стандартів. Накреслюється особистісна, «кордоцентрична» версія тих чи тих історико-культурних епізодів, що доповнює, уточнює, «оркеструє на людські голоси» ті або ті, історичні чи літературознавчі, трактування й концепції.

Взяти хоча б кореспонденцію М. Коцюбинського з її центральними персонажами.

Володимир Винниченко — творче кредо, стосунки з колегами, плани, задуми, рефлексії: «Пишу зараз велику повість по-російському. Надокучила мені сльозливо-розсерджена критика українська. Коли випахнуть, то я й упираюсь дуже не буду». Коцюбинський спокійно відповідає амбітному колезі: «Коли Ви перейдете на російський ґрунт, то тільки собі на шкоду, письменник (поет, белетрист) не може безкарно змінити мову — вона помститься». Микола Вороний — важливі свідчення зародження й розвитку в українській літературі модернізму. Володимир Гнатюк — видавничі будні «Літературно-наукового вісника», зв'язок культурного життя Галичини з великою Україною, відкриття Гуцульщини... Михайло Могилянський — стратегія перекладу творів Коцюбинського російською мовою, історія видання цих перекладів і сприймання їх у чужомовному середовищі. Альфред Єнсен (відомий шведський славіст) — інтерес до української історії та культури, переклади творів Коцюбинського на шведську мову, європейський погляд на Україну.

Листи засвідчують величезний авторитет, який мав письменник серед культурної громадськості України, і не тільки України, серед молодого покоління митців. Зокрема дуже цікаві листи відомого у світі художника-авангардиста Олекси Грищенка родом із Кролевця. Звіряється Коцюбинському у своїх творчих планах, радиться з ним із суто мистецьких питань — так говорять з однимцем, з людиною, якій відкрито художні перспективи.

Розкривають листи і таку відрадну сторінку тодішнього культурного життя, як діяльність українських меценатів, показують широку картину не лише творчої, а й видавничої діяльності того часу. Листи від перекладачів творів письменника на різні мови (російську, чеську, польську, німецьку, шведську) — з Москви, Петербурга, Відня, Парижа, Праги, Берліна, Стокгольма стікаються до провінційного Чернігова з пропозиціями перекладу й видання, угодами й планами, здійснюючи ту, говорячи сьогодишньою мовою, «культурну інтеграцію у європейський простір», про яку так мріємо. І це — понад сто років тому...

Майже за кожним листом — дорогоцінні свідчення про час, про українські проблеми, які, на жаль, не втратили своєї актуальності й нині. «Бідна наша Україна! — зітхає у листі Ганна Барвінок. — Як мало людей, що для неї самоотвергаються...».

Не хочеться педалювати заяложену і спаплюжену в реаліях радянської естетики й літературознавства тезу про «виховне» значення літератури, проте не можна й легковажити пізнавально-моральним впливом художнього слова, особливо якщо йдеться про класичну спадщину. З неї традиційно черпаємо, хай і не якісь абсолютні зразки, але різні моральні варіанти людської поведінки, етичний досвід минулого, далекого й близького. Вдумливий читач (знаю, що такий є, і хочу сподіватися, що він не переведеться навіть у лабетах агресивної масової культури) свідомо шукає там *моральної точки опертя*, щоб протистояти навалі сурогатів, еклектики, кітчу і загалом полегшених культурних стандартів. Так от той *етос*, та *моральна домінанта в художній документалістиці виразно відчутні*, — хоча й не нав'язуються, не кричать про себе, не декларуються, а розчинені в живій матерії минулого.

Дуже дорогою сьогодні є, зокрема, система моральних цінностей, що сповідує *примат духу* і оживає, «оркестрована на людські голоси», в усій нашій мемуарно-епістолярній класиці* та й у ближчому до

* Як слушно наголошує О. Забужко у цитованій вище книзі про Лесю Українку, в українському народництві модель нації була не стільки державницькою, як «духовно-культурною з дуже сильним етичним наголосом», в духовній атмосфері цих людей домінував «аристократичний етос... при всій свідомій демократичній орієнтації» (С. 320).

нас духовно спорідненому з нею (і силою факту особливо близькому мені) шістдесятницькому художньо-документальному масиві.

Це й не раз уже згадувані листи Стуса, Світличного, Сверстюка, Марченка, Чорновола та ін., motto яких гранично чітко висловлене в листуванні А. Горської і П. Заливахи, — «щоб душа не сивіла». Це й спогади І. Жиленко, С. Кириченко, В. Овсієнка — з чітким усвідомленням примату духу як життєвого кредо, як останнього бастіону, інструменту самозбереження. Книги, музика, подорожі, природа (С. Кириченко: «Ми підпускаємо до себе тільки вічне...») — як протиотрута проти гангренозної несвободи.

В. Овсієнко усі випробування, що випали йому, свою Голгофу розглядає — самозрозуміло, без котурнів, пози і фрази — як певний моральний тест. Нещадно аналізує свою поведінку після арешту, свою тактику спілкування з КГБ, міру своєї зрілості та мужности. Болісно сповідається за кожне хибне, з висоти його етичного кредо, слово, ладен свій табірний досвід розглядати мало не як заслужену кару за свою слабкість при першому арешті: «Чи за 13,5 років ув'язнення я вже спокутував той гріх? Не знаю, може, мені за нього належить ще мільйон літ чистилища...». Табір, неволя, тюрма як моральний катарсис...

Р. Мороз торкається дразливої і болісної теми незгод і чвар у середовищі політв'язнів, зокрема

у розділі «Табір у Соснівці». Тема ця справді дуже болісна, її в той час не хотілося педалювати, адже це було на руку слугам режиму. Нещодавно, переглядаючи матеріали архіву Стуса, що зберігаються у відділі рукописних фондів Інституту літератури НАНУ, знайшла там один свій лист до Василя від 13.11.[1978] (лист було затримано цензурою, і до нас він потрапив уже з архівів КГБ), де дуже точно відбито ставлення нашого загалу до тих, щедро використовуваних КГБ, «соснівських» чвар: «Справа соснівчан болить нам так само, як і Тобі. Звичайно, в цих умовах неможливо зважувати, чия "провина" більша. Усе це від лиха, від атмосфери, від зіткнення індивідуальностей, позбавлених вільного виходу своїх емоцій, ідей і фантазій. Пригадуєш геніальне оповідання Винниченка про двох революціонерів в одній камері, про еволюцію їхніх стосунків? Це той самий психологічний стереотип. Та мимоволі проглядається ще й інший стереотип, пов'язаний з нашим національним характером, те "лихо давнє й сьогочасне", що повторюється на різних рівнях, у різних умовах, в найрізноманітніших обставинах, те "однеодногожерство", що отруює найсвятіше».

І все ж, як зітхав Шевченко в післямові до «Гайдамаків», «тяжко писати, а розказувати треба»... Тому свідчення очевидця, максимально чесні, зболені, свідчення «зсередини», мають залишитися в нашій пам'яті, як і свідчення про ті хворобливі «мутації», що відбулися в еміграції з В. Морозом, люди-

ною дуже талановитою і знаковою, і нашкодили не тільки йому.

Загалом у підґрунті всіх цих спогадів — *морально-екзистенційна проблематика*. Проблема вибору, готовність не пасивно підкорятися ситуації, а докласти зусиль до того, щоб опанувати її, принаймні морально. Випростування людини всупереч знелюдненню як суспільній нормі тоталітарної системи.

Характерно, що автори, пам'ятаючи й відтворюючи ці промовисті багатозначні епізоди знелюднення, водночас дуже чутливі до того, що я назвала «спалахами людського». Зберігають їх у пам'яті, залюбки згадують у потоці життя.

Загальнолюдська наповненість, людський вимір — чи не найцінніше й найтепліше в літературі такого типу. Утвердження — на конкретному матеріалі, без надуживання пафосу й риторики — сили і можливостей людини. Вироблення імунітету як проти зневіри, так і проти «отарности».

У мемуарній епопеї Л. Крушельницької стільки макабрично жорстокого, незбагненно абсурдного — і водночас похмурі тони не вичерпують усієї палітри: в одвічному зіткненні людського й сатанинського не раз перемагає сила людського духу. Маємо *документальне* підтвердження її незнищенности. На тернистому шляху героїв цієї епопеї оживають, об'єднуються (хай незримо, неочікувано, чудом, усупереч усьому) сили добра і святкують свою перемогу — як в історії визволення малої Лариси з лабет небуття за несподіваної допомоги таких історичних

персонажів, як дружини Пілсудського й Горького. (До речі, добродійну діяльність очолюваного Катериною Пешковою Комітету допомоги політв'язням відчула на собі й Надія Суровцова.) І не тільки великі перемоги, а й маленькі несподівані «радощинки» в морі горя й сліз — краса природи, рука допомоги, іскорка кохання, що спалахує раптом на історичних руйновищах Європи, несподівані творчі осяяння... Це той принцип «білої цятки на чорному тлі», в якій відбивається біле світло Абсолюту, що його сповідував у своїй експресіоністичній новелістиці Стефанік. Головні герої саги про Крушельницьких-Левицьких здатні самі творити й дарувати іншим такі «радощинки» і вповні відчувати, віддаватись їм, відновлюючи таким чином духовні сили й спромоги.

Спогади, листи, щоденники, з усією своєю специфікою, разом становлять напроцуд змістовний і своєрідний інформативно-психологічний феномен на непевній рухомій межі між сьогодні і вчора, між живим і неживим, між документом і сповіддю, реальним фактажем і художнім узагальненням. У самій природі художньої документалістики закладено синтез двох начал — *художнього і документального*. Це серйозне *пізнавальне джерело* і водночас *естетичне переживання*. У цьому її природа і особливий чар.

Як межове явище художня документалістика у всіх своїх іпостасях жива й багатовимірна, наси-

чена неповторними реаліями і яскравими суб'єктивними враженнями, залишає по собі відчуття автентичності і водночас не чужа художньому домислу. «...У чистій вигадці белетристики (полишаючи випробувану часом класику) справжнє мистецтво трапляється не частіше, ніж у документальній прозі, — писав І. Кошелівець у «Розмовах в дорозі до себе» (К., 1994), — так що остання подвійно привабливіша: і пізнавальним, і естетичним».

У документалістиці спостерігаємо різні стилістичні грані і прояви художньої енергії. Так, серед найцікавіших спогадів з діаспорної мемуаристики спокій та епічна традиційність Г. Костюка — і поряд із цим мемуарний «модернізм» І. Костецького. Хоча б його спогади про Зіновія Бережана, з їхньою художньою самодостатністю, обігруванням символічних деталей, іронічним поглядом на себе збоку, свідомим конструюванням тощо.

Історизм, документальна вірогідність, правда моменту, що їх можна перевірити незаперечним фактажем, історичним розвитком подій, сьогоднішньою реальністю. Маємо своєрідне взаємовідображення, систему складних дзеркал. У зіткненні кількох ситуативних «правд» народжується Правда, перевірена часом, живий Образ минулого.

Водночас знаходимо тут те, що шукаємо і цінуємо в художній літературі: людинознавчі істини, психологічні глибини людини у її самотиваціях, автохарактеристиках, сповідях. Портрети й автопортрети. Невигадані, але такі промовисті сюжети побутової

прози, емоційно насичені й осмислені в контексті епохи.

Так у розлого-епічних спогадах С. Кириченко «Люди не зі страху» десятки документальних вставних новел з побуту інакодумної української інтелігенції шістдесятих, родин репресованих з різних дотичних сфер життя і побуту. Як листувалися з ув'язненими, як готували для них передачі й бандеролі, як їздили на побачення — невигадані реалії цього принизливого ритуалу, дрібні щоденні митарства, які з висоти «нормального» людського погляду просто неможливо собі уявити. Як, рятуючись від звинувачень у «тунеядстві», авторка розносила телеграми, як на виконання судового рішення примусово працювала на картонажній фабриці. Хитро-сплетіння стосунків між нею і оточенням на різних рівнях усвідомлення ситуації.

Шляхи духовного спротиву репресивній задушливій реальності, зокрема поїздки до Прибалтики з її активним дисидентським середовищем: насичене національно-релігійною енергетикою литовське життя, естонський хутір з яскравим типажем, портрети литовської правозахисної еліти, велелюдні релігійні дієства, мовчазна, але надійна підтримка...

Серед головних ознак художности в документалістиці такого типу *сповідальність* — як запорука її відкритості, зверненості до читача, до його досвіду й почуттів. Специфічне поєднання епічності оповіді з виразним ліричним началом.

У спогадах Р. Мороз — то докладно, то пунктиром на рівні знакових моментів, епізодів, емоційних вузлів — накреслено шляхи становлення, прозрівання, усвідомлення себе як особистості, громадянина, українки. Через усвідомлення людської і національної гідності, суто людські спонуки (допомога чоловікові і захист його, утвердження права на власну думку) до відкритого двобою з режимом, зрештою, нелегкий шлях еміграції з Україною в серці. Усе це заново *пережито у слові* — гранично самокритично, без самогероїзації. Випростування людини — на тлі політичних пристрастей і протистоянь доби.

В. Овсієнко, аналізуючи свою одісею прямостояння, виопуклює труднощі цього процесу — суб'єктивні й об'єктивні, психологічний дискомфорт в атмосфері чужості середовища. Потреба неабиякої мужності у, здавалося б, елементарних життєвських ситуаціях. От хоча б колоритний «зліпок доби» — епізод, коли автор спогадів під час чергових виборів один на все село не брав участі у голосуванні...

Сповідальність зумовлює і особливу настроєвість спогадів, нахил до автоспостережень і самоаналізу, що виливається у специфічний мемуарний «потік свідомості», рельєфність і неповторність окремих кадрів з кінофільму пам'яті. Усе це незаперечні прикмети *художності* цього типу літератури, що, помножена на інтенсивну інформативність,

зумовлює її принадність і є запорукою читацького інтересу — не тільки сьогодні, а й, сподіваюся, завтра.

Чи не найголовніша художня принада документалістики — *осяйні спалахи пам'яти, зримі епізоди, чуття моменту*. Гостро індивідуальне пережиття, зафіксоване в яскравому кадрі, що мовби провокує нашу присутність, наші «очі» там і тоді. Можна говорити про певну «кінематографічність» цього, межового, роду літератури.

Наведу кілька таких «спалахів», таких кадрів з кінофільму пам'яти.

У спогадах Вол. Леонтовича серед інших цінних інформативною новизною епізодів вражає вперше опублікований 1933 р. у часописі «Тризуб» невеличкий нарис «Українці в Криму за часів барона Врангеля». Виявляється, і в Криму на той час були зародки українського життя, спроби заявити про свою національну ідентичність. Колоритний епізод — приїзд до Ялти й Севастополя делегації УНР: «Трохи не весь город кинувся на побережжя побачити приїжджих та дізнатися щось певне. Незвичного вигляду захисна, зовсім новенька форма українська, бравурний вигляд делегатів справляли на ялтинців враження бадьорости, що відгукувалася в душах надією на поміч та на визволення від більшовиків [...]. Можу з певністю посвідчити, що поява української делегації підняла тоді в Ялті тонус життя, що вигляд тих українських самостійників, яких стало тепер звичайним у російських колах

проклинати й ненавидіти, викликав тоді у натовпі веселі та привітні усмішки, і то не лише в українців, а й росіян».

У книзі Л. Гудименко «Родинне гніздо Василя Чумака» наведено цікавий епізод приїзду відомого пролетарського літературного критика В. Коряка в Ічнію до Григорія Чумака, батька загиблого поета, який дуже критично оцінював політику радвлади щодо села. Після розмови з ним В. Коряк «довго бігав по подвір'ю. Схопившись за голову і промовляючи: "І це батько Василя Чумака критикує лінію партії!"».

А от ще один кадр звідти ж. Носячи передачі арештованому братові В. Чумака Миколі до слідчого ізолятора (у Жовтневому палаці), його мати часто зустрічала там батька М. Зерова, який також носив передачі синові «у сільському кошику на рушнику через плече»...

Незабутнє для автора, помножене на його емоцію, зафіксоване пам'яттю, вияскравлює момент, постать, явище. Ось епізод зі спогадів Ю. Шевельова: виконання у піднімецькому Львові 11 квітня 1943 року кантати Людкевича «Кавказ». Настрої, тривоги, відчуття трагічної розірваності української душі між двома жорстокими тоталітарними потугами — і водночас єдиний порив духу, очисний момент культурного єднання і національного самоусвідомлення: «Твір Людкевича тоді був для всіх нас Дев'ятою симфонією Бетговена. Ми були щасливі. Ми були народ. Це було мистецтво. Тризубчики чи

малі жовто-блакитні стрічки на закатах наших піджаків були не на одежі, а на серцях. Вони палали, як язики в день зшестя Св. Духу» (С. 383). Або інший момент — зустріч Шевельова з митрополитом Шептицьким, усвідомлення усієї величі цієї поста-ті — епізод, вартий за своїм ваговитим підсумком цілого історичного трактату...

Рясніють такими «запашними» кадрами коло-ритні й чесні спогади А. Дімарова «Прожити й роз-повісти» (К., 1997).

Щоб врятувати дітей від загибелі, матері з ними довелося тікати з дому, відмовитися від «куркуля» чоловіка, змінити прізвище. І от мати з дітьми при-була до родичів. Їдуть возом через село, минаючи церкву, діти звично хрестяться, а мати їх — по ру-ках, по руках...

«— Ніколи, діти, не хрестіться на людях. Та й взагалі не хрестіться. Якщо хочете ще пожити на світі.

— Чому, мамусю? — спитав я приголомшено. — Це ж гріх — не хреститися до Бога!

— Забудьте, дітки, й про Бога. Ніколи про нього не згадуйте.

— Але ж татусь...

— І татуся, дітки, забудьте, — ще сумніше сказа-ла мама».

А от збори, на яких розпинають Ліну Костенко. Хотів кинутися їй на захист, та розважливий сусіда ухопив за полу. Потім був йому «майже вдячний»: що б добився? а сім'я? «Довго ж по тому я не носив

піджака, в якому сидів на тих зборах! Здавалося, що мене хтось смика за полу...».

Р. Мороз згадує, як після першого арешту свого чоловіка разом з маленьким сином приходила під тюрму і вдивлялась у далеке тюремне віконце, де гіпотетично знаходилася його камера. Часом здавалося, що там промайнув якийсь силует, якась тінь...

Або останні хвилини Валентина Мороза на волі, ще не знаючи, що то останні хвилини. «...Уже ви-йшовши на ґанок, він вернувся до хати й поцілував напівсонного сина. Такі речі для мене завжди є загадкою — хто підказав батькові, що це його останній шанс на волі попрощатися з сином? Які флюїди підсвідомости завернули його в останню мить і наказали схилитися над сином у прощальному поцілункові?»

У спогадах В. Сіренка засвідчено момент, коли на хвилі «перебудовного» оновлення суспільства було опечатано «партійні кубла», і він побачив на склі обкомівського вестибюлю недбало, з переко-сом зроблений напис «Помещение опечатано. Вход закрыт».

«Дехто з перехожих завертав на ґанок, зупинявся. Одні мовчки посміхались і йшли собі, інші, не стримавшись, голосно висловлювалися, мовляв, дочекались-таки. Були й такі, що валили на голову натхненниці й організаторки прокляття. Молодики курили, слухали. Я стояв мовчки і плакав від радості...».

Такі ось моменти, «слайди», в які переносить нас «фантастична і фантазуюча машина пам'яті» (Ю. Шевельов). Це мовби вікна, «вікна в позапростір» (Стусів образ), крізь які можна в будь-який час зазирнути в минуле, відчутти настрій моменту і збагнути його сенс, його вписаність у контекст дійсності і характеристику особистості.

Це завжди родзинки спогадів, один з головних секретів їхньої привабливості і дієвості, дорогоцінної здатності забезпечити *ефект присутності*. Драматична і разом з тим тепла автентика епохи. Переконливе свідчення неминущого і, повторюся, екзистенційного значення художньої документалістики.

Замислюючись над тим, що з наших сьогоднішніх духовних набутків залишиться для нащадків, не

маю сумнівів у тому, що така література в її найкращих проявах — інформативна, аналітична, з широким історичним та інтелектуальним діапазоном, високим емоційним тонутом і моральним надзавданням — *залишиться*. І неупереджено й переконливо свідчитиме про нас.

І на закінчення — образні міркування Івана Денисюка на цю тему, з якими я повністю солідарна:

«Так звана література факту — листи, щоденники, спогади, есеї — нині досягла рівня белетристики й переживає свій ренесанс. Читача вже мало приваблюють знекровлені штучні образи і деформації аж до абсурду і так деформованої дійсності. Нам хочеться походити свіжим поранком босими ногами по зрошеній траві, відчувати здоровий щем прохолоди, доторкнутися до живої природи, посмакувати чимось автентичним, з натуральними вітамінами, а не жувати гуму ерзаців.

Уже сама форма літератури факту налаштована на передачу живого безпосереднього враження дійсності. Листи, мемуари, щоденники, есеї... можуть бути "рапаві, вільні й свавільні". Ця форма легка до опанування — сідай і пиши. Тут треба тільки одного... геніальності».

Літо 2008

БІБЛІОГРАФІЯ

Антонюк, Зиновій. Рефлексії ідентичності. — К.: Дух і літера; Х.: Харківська правозахисна група, 2007.

Арендт, Ханна. Люди за темних часів. — К.: Дух і літера, 2008.

Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999.

Білокінь, Сергій. На зламі епохи. Спогади історика. — Біла Церква, 2005.

Бойко, Леонід. Подвижник духу: Документи і факти з життя Бориса Антоненка-Давидовича. — К.: Пульсари, 2003.

Вовк, Віра. Спогади. — К.: Родовід, 2003.

Генерал Петро Григоренко. — К.: Смолоскип, 2003.

Гмиря і Шостакович. — К., 2006.

Гончар, Олесь. Щоденники: У 3 т. — К.: Веселка. — Т. 1 (1943—1967). — 2002; Т. 2 (1968—1983). — 2003; Т. 3 (1984—1995). — 2004.

Горбаль, Микола. Один із шістдесяти. — К., 2001.

Горбаль, Микола. Презентація життя. — К., 2006.

Гордасевич, Галина. Соло для дівочого голосу. — Л.: Добра справа, 2001.

Горинь, Богдан. Не тільки про себе. Книга перша (1955—1965). — К.: Пульсари, 2006.

Гудименко, Лариса. Родинне гніздо Василя Чумака. — К., 2006.

Денисюк, Іван. Спогади // Літературознавчі та фольклористичні праці. — Т. 1. — Кн. 2. — Л., 2005.

Дзюба, Іван. З криниці літ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

Доброокий. Спогади про Івана Світличного. — К., 1998.

Довженко, Олександр. Щоденник. 1941 – 1956 // «Господи, пошли мені сили...». — Х.: Фоліо, 1994.

Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах. — Одеса, 2005.

Дорогий Аркадію. Листування і архіварія літературного середовища України 1922 – 1945 рр. [Матеріали з архіву А. Любченка]. — Л.: Класика, 2002.

Дукина Н. М. На добрий спомин. — Х., 2003.

Єфремов, Сергій. Щоденники. 1923 – 1929. — К.: Газета «Рада», 1997.

Жиленко, Ірина. Ното feriens // Сучасність. — 1997. — № 9, 10; 1998. — № 9, 10; 1999. — № 1, 2, 12; 2002. — № 4, 5, 6, 7, 9; 2003. — № 11, 12; 2004. — № 1, 2.

З любов'ю і болем: Спогади про Павла Тичину. — К.: Міленіум, 2005.

Ізарський, Олекса. «Віїмки» з щоденників 1940 – 1980-х рр. — Полтава, 2006.

Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

Кавецкая-Мазепа, Наталия. О моем отце и близких ему людях. — К., 2001.

Київська весна [Про Український культурологічний клуб] / Упор. Олесь Шевченко. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005.

Кириченко, Світлана. Люди не зі страху // Дніпро. — 2000. — № 1–6; 2001. — № 5–6; 2002. — № 1–2; Кур'єр Кривбасу. — 2002. — № 152–154; 2003. — № 160.

Кириченко, Світлана. Птах піднебесний [Спогади про Василя Стуса] // Дніпро. — 1998. — № 1–2.

Коваленко, Леонід. «Ми — люди майбутнього, ми — не минулі». Статті, щоденники, спогади, листи. — Дніпро-дзержинськ, 2008.

Корогодський, Роман. Брама світла. Батьки. — К.: Гелікон, 2004.

Корогодський, Роман. Шістдесятники поза пафосом // Українська мова і література в школі. — 2003. — № 16, 39—40.

Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади: У 2 кн. — К.: Смолоскип, 2008.

Коцюбинська, Михайлина. Книга Споминів. — Х.: Акта, 2007.

Коцюбинський, Михайло. Листи до Олександри Аплак-сіної. — К.: Критика, 2008.

Коцюбинський, Михайло. «Я так поріднився з тобою...». Листи до дружини. — К.: Ярославів вал, 2007.

Крушельницька, Лариса. Рубали ліс (Спогади галичанки). — Л.; Нью-Йорк, 2001.

Куліш П. Листи. — Т. 1. — К.: Критика, 2005.

Леонтович, Володимир. Спогади // Зібрання творів у 3 т. — Т. 3. — К.: Сфера, 2005.

Листи до Михайла Коцюбинського: У 4 т. — К.; Ніжин, 2003.

Луцький, Юрій. Роки сподівань і втрат. Щоденникові записи 1986—1999 років. — Л.: Класика, 2004.

Любченко, Аркадій. Щоденник. — Л.; Нью-Йорк, 1999.

Марченко, Валерій. Листи до матері з неволі. — К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994.

Могильницька, Галина. З непам'яті прикликана судьбою. — Бровари, 2007.

Мороз, Раїса. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. — Л.: Свічадо, 2005.

Москалець, Костянтин. Келія чайної троянди. — Л.: Кальварія, 2001.

Москалець, Костянтин. П'ять медитацій на Плач Єремії [Про Григорія Чубая] // Гра триває. — К.: Факт, 2006.

Овсієнко, Василь. Світло людей: У 2 т. — К.; Х., 2005.

Первомайський, Леонід. Вибрані листи. 1970—1973. — К.: Альтапрес, 2008.

Піггайний, Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

Плющ, Леонід. У карнавалі історії. Свідчення. — К.: Факт, 2002.

Ревуцький, Валеріан. По обрію життя. — К.: Гелікон, 1998.

Руденко, Микола. Найбільше диво — життя. Споми-
ни. — К.; Едмонтон; Торонто, 1998.

Світличний, Іван. Голос доби. Листи з «Парнасу». — К.: Сфера, 2003.

Сіренко, Володимир. Велика зона злочинного режиму. — Дніпропетровськ: Пороги, 2005.

Стус, Василь. Листи // Твори в 4 т., 6 кн. — Т. 6. — Кн. 1, 2. — Л.: Видавнича спілка «Просвіта», 1997.

Суровцова, Нагія. Листи. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006.

Суровцова, Нагія. Спогади. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996.

Танюк, Лесь. Щоденники // Твори. — К.: Альтапрес. — Т. 4 (1959–1960). — 2004; Т. 5 (1960–1961). — 2005; Т. 6 (1962). — 2006; Т. 7 (1963), Т. 8 (1963), Т. 9 (1964). — 2006; Т. 11 (1965), Т. 12 (1965). — 2007; Т. 13 (1966). — 2008.

Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців. — Л.: ІУ, 2003.

Хейфец, Михайло. Українські силуети [Спогади про політ'язнів мордовських таборів] // Сучасність. — 1984; Украинские силуэты // Избранное: В 3 т. — Т. 3. — Х.: Фолио, 2000.

Цалик С. М., Селігей П. Р. Куля в Максима Рильського. Невідоме з життя літературних класиків // Українська мова і література в школі. — 2005. — № 21–23.

Червона тінь калини: Алла Горська. Листи, спогади, статті. — К.: «Спалах» ЛТД, 1996.

Чикаленко, Євген. Щоденник: У 2 т. — К.: Темпора, 2004.

Чорновіл, В'ячеслав. Листи // Твори в 10 т. — Т. 4. — Кн. 1, 2. — К.: Смолоскип, 2005; Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970—1984) // Твори в 10 т. — Т. 5. — К.: Смолоскип, 2007.

Шевельов, Юрій. Я, мене, мені... (і довкруги): У 2 т. — Л., 2001.

Шевчук, Анатолій; Шевчук, Валерій. Розмова з ворожим підслухом (Листи з концтабору і в концтабір 1966—1977 років із дотичним матеріалом). — Х.: Права людини, 2007.

Шумук, Данило. Пережите і передумане. — К., 1998.

Науково-популярне видання

Михайлина Коцюбинська

ІСТОРІЯ, ОРКЕСТРОВАНА НА ЛЮДСЬКІ ГОЛОСИ

Екзистенційне значення
художньої документалістики
для сучасної української літератури

*В оформленні обкладинки використано
фрагмент екслібриса В. Шевчука, зроблений
у концтаборі наприкінці 1960-х років
О. Заливахою*

Редактор Т. А. Бондаренко
Художнє оформлення Н. В. Михайличенко
Технічний редактор Т. М. Новікова
Верстка Н. В. Єрмак
Коректор С. П. Залозна

Підписано до друку 25.09.2008. Формат 70 × 100¹/₃₂.
Гарнітура «BalticaСТТ». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 2,9.
Наклад 1000 прим.
Зам. 8-282.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Коцюбинська, Михайлина

К75 Історія, оркестрована на людські голоси. Екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 70 с.: портр.

ISBN 978-966-518-499-7

У сьогоднішньому українському літературному потоці важливе місце — кількісно і якісно — посідає художня документалістика: спогади, щоденники, епістолярій. Це веління часу, потреба самоосмислення, ознака зрілості, екзистенційного вироблення літератури. У своїх найкращих проявах, інформативно, аналітично, з широким історичним та інтелектуальним діапазоном, високим емоційним тонусом та моральним надзавданням художня документалістика належить до найвагоміших наших духовних набутків і свідчитиме про нас для нащадків.

Розрахована на студентську аудиторію та широке коло читачів.

УДК 821.161.2-94.09

ББК 73.3(4Укр)